

РОЛЬ ЗЕМСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Сьогодні в перше десятиліття ХХІ ст., як і сто років тому, в Україні гостро постає питання ролі місцевого самоврядування у формуванні громадянського суспільства, підвищенні потенціалу регіональних економік, покращенні добробуту населення. Одним із важливих факторів, що безпосередньо впливає на стабільність роботи підприємств, життя та економічний добробут громадян, є пожежна безпека.

У наш час пожежна охорона визнана невід'ємною складовою національної безпеки України. Багаторічний досвід діяльності органів місцевого самоврядування в Україні впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та практика зарубіжних країн вказує на важливу роль, яку можуть здійснювати органи місцевого самоврядування у підтримці пожежної безпеки в державі. Це питання є особливо актуальним саме для України.

У зв'язку з останніми перетвореннями, які відбулися в сільському господарстві країни, внаслідок зміни власності на землі, розпаду колгоспної системи і відповідно ліквідації пожежно-сторожової охорони колгоспів, сучасне українське селянство залишилося беззахисним перед стихією вогню, і статистичні дані про збільшення кількості пожеж упродовж 2000-2003 рр. на 30% є тому підтвердженням.

Вихід із кризової ситуації з протипожежним забезпеченням українського селянства автор вбачає у відновленні традицій участі місцевого самоврядування у формуванні та керівництві пожежної охороною в селах України; у поєднанні зусиль держави, громадськості сіл, місцевих органів влади та Державного департаменту пожежної безпеки щодо вирішення цієї важливої проблеми.

Пожежна справа, маючи важливе значення в історії соціально-економічного розвитку українського суспільства, між тим не знайшла

відповідного комплексного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, а відносно регіону Лівобережної України взагалі розглядається вперше.

У статті автор ставив за мету на основі всебічного вивчення джерел проаналізувати рівень дослідження проблеми протипожежної діяльності земських установ Лівобережної України у пореформений період українською та зарубіжною історіографією. Отже, головними завданнями даної роботи є визначення ступеня дослідження протипожежної роботи земств, висвітлення основних етапів дослідження вказаної проблеми, виділення рис, притаманних кожному періоду історичного дослідження.

Історія пожежної справи викликала інтерес серед творчої інтелігенції ще з кінця XIX ст. Серед наявної літератури за тематикою статті можна умовно виділити три періоди дослідження вказаної проблематики. До першого належать праці дореволюційних авторів, які видавалися від часу заснування земських установ і до їхньої ліквідації.

У більшості випадків автори цієї групи були земськими діячами і в першу чергу намагалися обґрунтувати роль земств в соціально-економічному та громадсько-політичному житті країни. Більшість праць носила переважно загальнотеоретичний характер¹. Значний пласт статистичного та фактичного матеріалу подано в узагальнюючих працях, випущених до ювілеїв земств. Серед цього масиву робіт слід відзначити чотиритомну монографію Б. Веселовського². У ній автор детально проаналізував фінансово-економічну, господарську та культурно-освітню діяльність земств. У другому томі роботи автор приділив увагу і питанню розвитку земського протипожежного страхування.

Початок вивчення питань історії пожежної охорони припадає на 90-ті рр. XIX ст. З одного боку поштовхом у цьому процесі стало створення Імператорського російського пожежного товариства, діячі якого, поряд із дослідженням практичних аспектів проблеми, зупинялися й на історичних моментах. З іншого, оскільки лише в 70-х рр. XIX ст. земства отримали право і можливість широко розгорнути протипожежну діяльність, перші підсумки цієї діяльності за 20-річний період піддаються аналізу саме в 90-ті рр. Першим ґрунтовним дослідженням з указаної проблематики стала монографія майбутнього редактора першого в імперії професійного

часопису пожежних “Пожарный” О. Чехова – “Исторический очерк пожарного дела в России”³. Його праця започаткувала вивчення проблеми розвитку пожежної справи в Росії до 90-х рр. XIX ст. О. Чехов узагальнив законодавчу базу в сфері діяльності пожежної охорони, дослідив становлення та функціонування професійних пожежних частин в першій половині XIX ст., розглянув проблему організації допомоги погорільцям і в тому числі піддав аналізу протипожежну роботу земських установ.

Слід відзначити, що а ні в цій роботі, ні в подальших працях інших авторів до середини XX ст. проблема розвитку пожежної справи на Лівобережній Україні не досліджувалася. В основному розглядалися питання функціонування пожежної охорони або в цілому в імперії (О. Чехов, К. Томас, Д. Бородин⁴), і при цьому не приділялася увага вивченню цих питань у конкретних умовах Малоросійського краю, або ж, як у роботах Т. Турчиновича, Б. Токарського, О. Преса, В. Григор'єва, М. Денисьєвського, О. Кутузова, досліджувалися лише окремі практичні аспекти теми (функціонування та обладнання добровільних пожежних товариств, пожежна тактика, організація служби міських пожежних команд, протипожежне водопостачання тощо⁵). До того ж ці проблеми вивчалися на фактичному матеріалі російських губерній, і, природно, дослідники не ставили за мету всебічно дослідити ці питання в окремих регіонах імперії в цілому і на Лівобережній Україні зокрема. Вказані публікації одночасно можуть бути характеризовані і як джерела, і як перший крок у наближенні до наукового вивчення проблеми.

Різні аспекти щодо функціонування професійної пожежної охорони, формування добровільних пожежних організацій, законодавчого забезпечення пожежної справи в Російській імперії висвітлювалися в працях діячів Імператорського російського пожежного товариства О. Львова, Ф. Ландезена, О. Шереметьєва, М. Фесенка, П. Яворівського⁶. Щоправда, ці роботи носили загалом описовий характер і окреслені вище проблеми не піддавалися глибокому аналізу та системному розкриттю. Так, важливий матеріал з питань організації добровільних пожежних підрозділів містився в роботах Ф. Ландезена. Як один із організаторів ІРПТ, він зібрав чималу кількість фактографічних свідчень про становлення добровільних пожежних формувань в імперії.

Певну кількість робіт, які торкалися проблем організації пожежної справи на селі, присвятили земські діячі. Серед низки публікацій слід відзначити праці В. Скрипціна, М. Лобановської, І. Урбанського, П. Хвицького, П. Зінов'єва⁷. Ці видання носили практичний характер і фактично були настановами з організації пожежної справи в сільській місцевості. Так, інструктор із протипожежних заходів подільського земства І. Урбанський у своїй роботі виклав питання з проблем функціонування добровільних пожежних дружин на селі. Втім, історичний аспект проблеми не аналізувався, оскільки публікація мала інші дослідницькі завдання.

Найбільш повно в науковій літературі пореформеного періоду було досліджене питання причин поширення підпалів та організації боротьби з ними. Особливої уваги щодо цього аспекту проблематики заслуговують роботи В. Пуришкевича, О. Єрмолова, Д. Бородіна, А. Лохвицького⁸. Зокрема, значний фактологічний матеріал містить дослідження Д.М. Бородіна. Автор піддав аналізу кримінальне законодавство Російської імперії щодо боротьби з підпалами та розглянув недоліки судочинства у веденні такого роду слідчих справ.

Підсумовуючи аналіз літератури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., треба зазначити, що лише окремі питання з обраної проблеми знайшли в них своє висвітлення. Здебільшого проаналізовані праці розкривають історію пожежної справи імперії на прикладі російських губерній, з яких фактично неможливо виокремити матеріали, що стосуються губерній Лівобережної України. Водночас у них було визначено коло питань, актуальних для дослідження, які однак, глибоко не вивчалися. Одна з причин такої ситуації полягала в недоступності архівних матеріалів, що залишалися в державних архівах ще не оформленими, та спрямованості історичної науки на більш загальні проблеми політичного, соціального, правового та економічного розвитку суспільства.

На жаль, і в другий, радянський період розвитку історичної науки окреслені питання виявилися малодослідженими. Автори робіт, які присвячувалися історії пожежної справи, у більшості випадків приділяли увагу діяльності пожежної охорони за часів радянської влади⁹. Крім того, окремі проблеми розглядалися упереджено й заідеологізовано. Так, тривалий час домінував погляд на добровільні пожежні товариства, висловлений одним із організаторів радянської пожежної охорони О. Картишевим, що

“добровольчество в цілому було агітаційною силою за самодержавний устрій, тому з організаціями, які мали таке минуле, пролетарським органам пожежної охорони було не по дорозі”¹⁰. Аналогічним було й ставлення до товариств, які займалися протипожежним страхуванням. Зокрема, стосовно них ще у 1918 р. було заявлено, що вони були джерелом фінансування білогвардійських банд.

Взагалі певний час через політичні мотиви радянськими істориками земства не розглядалися як об’єкт історичних досліджень. У 20–30-х рр. за даною тематикою була видана лише одна ґрунтовна праця Л. Шапіро “Пожарная охрана в прошлом и настоящем”, яка побачила світ у 1938 р.¹¹ Вона знаходилася під впливом складних часів культу особи, а отже, мала вади, відзначені автором вище. До того ж еволюція пожежної справи на Лівобережній Україні не знайшла відображення на сторінках цієї роботи.

У 40-50 рр. ХХ ст. не з’явилось жодного серйозного дослідження з проблеми. Автори робіт присвячені аналізу діяльності земських установ розглядали в основному питання історії земської медицини та освіти¹². Лише згодом, у зв’язку з відзначенням 50-річного ювілею радянської пожежної охорони, у 60-х рр. вийшла низка праць, присвячених цій тематиці. Серед них слід виокремити найбільш повне видання, опубліковане авторським колективом під керівництвом М. А. Тарасова-Агалакова (1968 р.) – “Пожарное дело в СССР”¹³. Ця праця містила значний фактичний матеріал із питань гасіння пожеж у Росії ХІХ – початку ХХ ст., історії розвитку пожежної техніки, заходів попередження пожеж тощо.

У цей же період побачила світ і перша праця з історії пожежної охорони, присвячена одному із регіонів України. Її автори, Г. Кучер та Л. Усатенко, ввели у науковий обіг з деяким аналізом певну кількість нового, у тому числі й архівного матеріалу для з’ясування процесу розвитку пожежної охорони на Київщині¹⁴.

Цікавий для дослідника матеріал з окреслених проблем вміщують науково-популярні видання, що виходили друком до ювілейних дат у пожежній охороні окремих областей. Зокрема, історії пожежної охорони Київщини присвячена робота ветеранів Добровільного пожежного товариства України Б. Островського та Л. Марченка “Огнеборцы”, що опублікована у 1996 р. до століття київських пожежних добровольців¹⁵. Хоча робота не носила

комплексний характер, однак автори використали значну кількість опублікованих джерел та матеріалів періодики XIX – початку XX ст. Вказана праця ґрунтувалася головним чином на дослідженні Г. Кучера та Л. Усатенка, проте, на відміну від зазначених дослідників, містила більш вагомий матеріал з історії київських пожежних добровольців.

Питання діяльності органів місцевого самоврядування в Україні неодноразово привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників¹⁶. Численні наукові праці українських істориків достатньо повно розглядають проблеми культурно-освітньої, економічної, агротехнічної діяльності земств в Україні. Проте, такий важливий напрямок роботи земських установ, як протипожежна діяльність, не знайшов достатньо повного висвітлення. Між тим, за визначенням самих земств, пожежі підривали благоустрій селянства більше, ніж засухи, градобої та інші стихійні лиха разом узяті.

Поштовхом до подальшого вивчення історії пожежної охорони стали події квітня 1986 р., пов'язані з ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС, в ході яких мужність та самопожертва вогнеборців врятували людство від техногенної катастрофи світових масштабів. Аналізуючи ці сторінки історії, деякі автори зупинялися й на генезі пожежної охорони України¹⁷. Серед них перш за все заслуговують на увагу наукові доробки І. Глебової та А. Семенюка¹⁸.

Частково стосуються проблематики роботи статті, що публікувалися на сторінках часопису Міністерства внутрішніх справ Росії – “Пожарное дело”. Зокрема, досить цікавий і змістовний для дослідника матеріал із проблем підготовки кадрів для пожежної охорони регіонів Росії, розвитку протипожежного земського страхування, становлення професійної пожежної охорони міститься в роботах А. Алієва, М. Максимова, В. Тіткова, В. Абрамова та Д. Тарасова¹⁹.

Сучасна російська історіографія приділяє значну увагу дослідженню питань історичного розвитку пожежної охорони Росії. Серед наукових доробків російських вчених слід відзначити праці П. С. Савельєва, В. М. Виноградова, М. М. Щаблова²⁰. Проте, вказані праці не містять аналіз проблем із розвитку пожежної справи в Україні, а отже й не можуть надолужити прогалини в цьому питанні української історіографії.

Третій, сучасний період, характеризується підвищеним інтересом до діяльності земських установ. Водночас зросла

цікавість дослідників і до теми історії пожежної охорони України. Цьому сприяло як проголошення незалежності і виокремлення пожежної охорони республіки в окремий структурний підрозділ МВС України, так і створення вищих навчальних закладів Державного департаменту пожежної безпеки – Академії пожежної безпеки, Львівського та Черкаського інститутів пожежної безпеки. І хоча праці на цю тематику, що з'явилися впродовж 1996-1999 рр., не вивчали проблему протипожежної діяльності земських установ на Лівобережній Україні, проте вони мають велике значення для аналізу загальних проблем становища пожежних підрозділів України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.²¹

У 2000 р. був проведений захист дисертаційного дослідження Томіленка А. Г. "Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст."²² Однак дослідник не ставив за мету проаналізувати протипожежну діяльність земських установ Лівобережної України. Автором дослідження не розглядалися такі проблеми як історія протипожежного страхування в Україні, взаємодія земських організацій з пожежними підрозділами регіону, вплив пожежної безпеки на економічний добробут лівобережного селянства тощо.

Таким чином, обрана автором тема дослідження дотепер не знайшла комплексного висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, і розроблена в цілому фрагментарно. Поза полем зору фахівців залишилося велике коло питань, а також багато джерел місцевого характеру. Вивчення та введення їх у науковий обіг дозволяє здійснити більш глибоке, комплексне дослідження розвитку протипожежної роботи земських установ на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Annotation

The author considers the problems of investigation of fire fighting activity of Left Bank Ukraine of the XIXth- the beginning of the XXth century by the Ukrainian and foreign historiography that are the most unknown to the local historical science and are burning for today.

Анотація

У статті розглянуті проблеми дослідження протипожежної діяльності земств в Україні в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст.

українською та зарубіжною історіографією, які є найменш вивченими у вітчизняній історичній науці і залишаються актуальними й понині.

- ¹ Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земельных и общественных учреждений. – Т. 3. – СПб., 1869-1871.; Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – Ч. 1., изд. 2-е. – СПб., 1864.
- ² Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет его существования: В 4 т. – СПб.: Изд. О. Поповой, 1911.
- ³ Чехов А. П. Исторический очерк пожарного дела в России. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1892.
- ⁴ Томас К. К истории пожарного дела в России // Пожарное дело. – 1902. – № 18. – С. 281-282.; Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование дома Романовых. – СПб.: Издательство ИРПО, 1913.
- ⁵ Турчинович Т. М. Устройство и содержание фабрик и заводов в связи с мерами к достижению пожарной безопасности // Записки Императорского Русского технического общества. – СПб., 1894. – Вып. 3. – С. 1-32.; Токарский Б. Электрическая сигнализация для вызова дружины на пожар // Пожарное дело. – 1902. – № 32. – С. 508.; Пресс А. А. Общедоступное руководство для борьбы с огнем. – СПб., 1893.; Григорьев В. Практическое руководство пожарного дела. – СПб., 1894.; Денисьевский М. Противопожарные меры. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1891.; Кутузов А. Учреждение и оборудование добровольных пожарных обществ и дружин. – СПб., 1914.
- ⁶ Львов А. Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправлению ими службы. – СПб., 1890.; Ландезен Ф. Э. К вопросу о борьбе с пожарами в России. – СПб.: Тип. М. Зархина, 1912.; Шереметьев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1892.; Фесенко Н. О. Об организации кредита в целях упрочения и развития пожарного дела в империи. – СПб., 1901.; Яворовский П. К. Роль земств в деле уменьшения сельской пожарности. – Тверь: Страховое дело, 1910.
- ⁷ Скрипицин В. А. Пожары (свод трудов местных комитетов по 49 губерниям европейской России). – СПб., 1904.; Лобановская М. П. Общедоступное руководство для борьбы с огнем в местностях, мало или совсем не обеспеченных правительственными средствами для означенной борьбы. – Житомир: Тип. С. Бродовича, 1894.; Урбанский И. С. Значение общественных противопожарных организаций. – Винница: Тип. Р. Б. Шерра, 1912.; Хвицкий П. Руководство для борьбы с огнем в селениях. – СПб., 1894.; Зиновьев П. Наши сельские пожары. Наставления волостным старшинам, сельским старостам и всем грамотным крестьянам: как оберегаться от пожаров в селениях, лесах, степях и торфяниках и как их тушить. – СПб., 1877.
- ⁸ Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб.: Россия, 1909.; Ермолов А. Современная пожарная эпидемия в России. – СПб., 1910.; Бородин Д. Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением. – СПб., 1912.; Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – СПб., 1871.
- ⁹ Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана. – М., 1979.; Рябинин Б. С. Укротители огня. – Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1979.; Шувалов М. с Г. Основы пожарного дела. – М., 1979.
- ¹⁰ Картышев А. Т. Наш взгляд на добровольцев // Пожарный. – 1924. – № 1. – С. 16.
- ¹¹ Шапиро Л. Пожарная охрана в прошлом и настоящем. – М., 1938.
- ¹² Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бесарабии и в Крыму. – К., 1940.; Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953.

- ¹³ Голубев С. Г. и др. Пожарное дело в СССР / Под ред. Н. А. Тарасова-Агалакова. – М., 1968.
- ¹⁴ Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины. – К., 1969.
- ¹⁵ Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К., 1996.
- ¹⁶ Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук (07.00.01) / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.; Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук (07.00.01) / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.; Гаврик Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Автореф. дис. канд. іст. наук (07.00.01) / Харківський держ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.; Захарова О. І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2002. – 20 с.
- ¹⁷ Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана. – М., 1987.; Задворный В. И. Огонь ошибок не прощает. – К., 1989.; Черненко А. Когда им было двадцать. Владимир Правик. – М., 1988.
- ¹⁸ Глебова И. Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны. – Х., 1991.; Семенюк А. Й. Вогнеборці. – Луцьк: Волинський облполіграфвидав, 1990.
- ¹⁹ Алиев А. Первые российские // Пожарное дело. – 1991. – № 9. – С. 38-40.; Максимов Н. Береженьє лучше вороженьє // Пожарное дело. – 1996. – № 5. – С. 57.; Титков В. Особое противопожарное присутствие // Пожарное дело. – 1993. – № 9-10. – С. 40-41.; Абрамов В., Тарасов Д. Земство и пожарно-страховое дело // Пожарное дело. – 1996. – № 2. – С. 52-57.
- ²⁰ Савельев П. С. Пожарные добровольцы России. – М.: Тип. МВД РФ, 1992.; Виноградов В. Н., Щаблов Н. Н. Рыцари огня. – СПб., 1997.; Щаблов Н. Н., Виноградов В. Н. Дар Прометей. – СПб., 1997.
- ²¹ Полтанов О. І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини: (1841-1997). – Дн.: “Дніпропетровська книжкова друкарня”, 1998.; Попович С. Пожежна охорона Львівщини: (1772-1939). – Львів, 1999.; Нехаев В. С., Серцов М. А. Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. – Запорожье, 1997.; Сумцов А. С. В борьбе с огнем: Записки харьковского пожарного. – Х., 1998.; Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996.
- ²² Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук (07.00.01) / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000.